

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

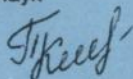
КОЦЬ ТЕТЯНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 808.3. -06

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ЛЕКСИЧНОЇ НОРМИ В ЗАСОБАХ
МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ
(на матеріалі газет 90-х років ХХ ст.)

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

КИЇВ - 1997

Дисертація є рукописом

Роботу виконано у відділі стилістики української мови НАН України.

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
Єрмоленко Світлана Яківна,
Інститут української мови НАН України, завідувач
відділу стилістики та культури мови.

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
Жайворонок Віталій Вікторович,
Інститут української мови НАН України, провідний
науковий співробітник;
кандидат філологічних наук, доцент
Стишов Олександр Анатолійович,
Київський лінгвістичний університет, доцент
кафедри загального та українського
мовознавства.

Провідна установа - кафедра сучасної української мови Київського
національного університету імені Тараса Шевченка.

Захист відбудеться « 10 » лютого 1998 року о 14 годині на засіданні
спеціалізованої вченої ради Д26.173.01 при Інституті української мови НАН
України (252001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту української
мови НАН України (м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано « 6 » січня 1998 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук

Ажнюк Л.В.

Загальна характеристика дисертації

Актуальність теми. Розширення суспільних функцій української мови в її державному статусі передбачає зростання уваги до проблем загальнолітературної мовної норми. Динаміка мовної норми виразно простежується на матеріалі мови засобів масової інформації (ЗМІ). Зміна реалій позамовного світу, відбиваючись у ЗМІ, впливає на лексичну систему мови, зумовлюючи зміни інтралінгвального та екстралінгвального характеру.

Важливий напрям у вивченні мови української преси започаткував, досліджуючи історію становлення і формування газетно-публіцистичного стилю української мови (на матеріалі української преси XIX - поч. XX ст.), М.А.Жовтобрюх. Проте, на жаль, ми не маємо подібного типу праць, присвячених наступним часовим зрізам мови української преси з урахуванням її загальноукраїнського поширення і тематичної різноманітності.

Широкий інформаційний простір газетно-публіцистичного стилю в XX ст. реалізує сучасну загальнолітературну норму, відбиває тенденцію формування мовних смаків, що є визначальною для подальшого розвитку української літературної мови й утвердження її як засобу консолідації суспільства. Дослідження сучасних загальномовних процесів на матеріалі газет усіх регіонів України дає змогу простежити спільне й відмінне в динаміці сучасної лексичної норми. Залучення до роботи даних історичної та сучасної лексикографії в порівнянні з функціональними особливостями і реальним практичним використанням нейтральних та стилістично маркованих слів створює надійний ґрунт для виявлення змін у нормативному статусі лексичних одиниць, визначення загальних принципів їх кодифікації в сучасних лексикографічних працях.

Дослідження активних процесів у розвитку лексичної норми на матеріалі газетно-інформаційного стилю пов'язане із науковим напрямком відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України, з опрацюванням теми «Норми сучасної української літературної мови».

Мета роботи полягає у встановленні закономірностей змінності лексичної норми на матеріалі газетно-інформаційного стилю 90-х років у зіставленні з відомими лексикографічними джерелами української мови.

У зв'язку з визначеною метою постають такі **завдання**:

- 1) висвітлити вплив мовних смаків на сучасні тенденції загальнолітературної норми;
- 2) встановити співвідношення «нового» та «старого» в реалізації лексичних норм сучасної української мови;

- 3) виявити залежність лексичної норми і мовної експресії як стильової характеристики ЗМІ;
- 4) розглянути явище варіантності і синонімічного функціонування мовних одиниць у зв'язку з проблемою кодифікації загальнолітературної норми;
- 5) проаналізувати лексичну норму на тлі словотвірних тенденцій сучасної української мови;
- 6) укласти словник нових, а також функціонально та стилістично модифікованих слів за вживанням і поширенням.

Для розв'язання поставлених завдань використано **методи** лексико-семантичної ідентифікації; зіставно-порівняльний семантичний, семантико-словотвірний аналіз, метод лексикографічного опрацювання зібраного матеріалу.

Джерельною базою дослідження є тексти газет (всього 35 назв), що виходили з 1991 року, з орієнтацією на видання з різних регіонів України, різної тематики, яка б охоплювала лексику на позначення усіх сфер життя суспільства. У дослідженні використано також матеріали історичної (Голоскевич Г. Правописний словник. - Х - К., 1930; Грінченко Б.Д. Словарь українського языка. - Т. 1.-4. - К., 1907 - 1909; Огієнко І. Український стилістичний словник. - Львів, 1924) та сучасної лексикографії (Орфографічний словник української мови / Уклад. С.І.Головащук та ін. - К., 1994 - далі ОС; Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. - К., 1974 - далі СІС; Словник української мови / За заг. ред. І.К.Білодіда. - Т.1-11. - К., 1970-1980 - далі СУМ), праці з культури мови 20-30-х, 60-90-х років ХХ ст.

Наукова новизна дослідження полягає в звертанні до активних процесів лексико-семантичних змін та динаміки лексичної норми на матеріалі мови ЗМІ 90-х років ХХ ст. Вперше джерельною базою дослідження виступають тексти періодичних видань із різних регіонів України.

Положення, що виносяться на захист:

1. Загальнолітературна норма реалізується в мові преси 90-х років ХХ ст. динамічно й варіативно.
2. Функціональні особливості лексичних одиниць на всій території України ґрунтуються на закономірностях цілісної системи сучасної української літературної мови.
3. В основі регіональних відмінностей мови газет лежать народнорозмовні, діалектні джерела літературної мови.
4. На динаміку лексичної норми сучасної української мови впливає зміна мовних смаків суспільства 90-х років ХХ ст.
5. Лексика сучасної української преси урізноманітнюється внаслідок змін, потенційних словотвірних можливостей української мови.

6. Процес нормування й кодифікації в сучасній українській літературній мові підлягає впливу як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників.
7. Засмічування мови преси штучними, ненормативними формами словесного вираження пов'язане, зокрема, з порушенням внутрішньомовних законів, незнанням специфіки системи української літературної мови.

Теоретичне значення дисертації пов'язане з поглибленим розумінням загальнолітературної мовної норми, встановленням об'єктивних і суб'єктивних чинників, що визначають динаміку лексичної норми та її практичну реалізацію в мові ЗМІ.

Практичне значення дослідження полягає в охопленні значного газетного матеріалу з урахуванням тематичної різноманітності і регіональних відмінностей слів за вживанням та поширенням. Результати дисертації можуть бути застосовані при укладанні нормативних словників, довідкових видань, а також у вузівській практиці, зокрема при викладанні курсів «Лексика і фразеологія», «Стилістика та культура мови», «Словотвір», «Мова засобів масової інформації».

Особистий внесок здобувача полягає у виявленні закономірностей процесів динаміки лексичної норми української літературної мови та визначенні тенденцій її кодифікації (на матеріалі мови преси 90-х років ХХ ст.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації та результати дослідження обговорювалися на республіканських науково-практичних конференціях «Тенденції розвитку української літератури та літературної критики нових часів» (Харків, 1996), «Післядипломна освіта педагогічних кадрів: проблеми розвитку» (Київ, 1996); на міжнародній науковій конференції «Мова і культура» (Київ, 1996); на засіданні відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України (грудень, 1997).

Структура і зміст роботи

Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, що налічує 295 найменувань, та додатків. У роботі подано 1 додаток у вигляді словника нових, а також функціонально та стилістично модифікованих слів (1300 одиниць) із вказівкою на джерело їх фіксації. Повний обсяг дисертаційного дослідження - 195 с.

У вступі розглянуто теоретичні питання, на яких ґрунтуються всі практичні розділи дисертації: 1) проблема мовної норми; 2) поняття мовного смаку; 3) розуміння явища варіантності і синонімії; 4) словотвірні процеси і тенденції динаміки лексичної норми; 5) ЗМІ - вияв тенденцій розвитку літературної норми; розкрито сутність і стан наукової проблеми та її соціолінгвістичну вагу; обґрунтовано актуальність проблеми; визначено мету, завдання та методи

дослідження; висвітлено наукову новизну, теоретичну і практичну цінність роботи та її зв'язок із науковими планами, темами; наведено перелік публікацій, які відображають основні результати дисертаційного дослідження, а також сформульовано положення, що виносяться на захист.

У першому розділі «Мовні смаки і сучасні тенденції у загальнолітературній нормі (роль ЗМІ)» аналізуються сучасні процеси загальнолітературної норми у мові преси, характер взаємодії питомої та запозиченої лексики в досліджуваних текстах, висвітлюються лексико-семантичні зміни - переосмислення та зрушення в семантиці слів, оцінно-інформаційному значенні лексичних новотворів, розкриваються причини і характер синонімічного збагачення лексичної системи мови.

Обстежений матеріал дає підстави твердити, що основним орієнтиром нормативності є вимога «гнучкої стабільності» (Матезиус В. О необхідності стабільності літературного язика // Пражский лингвистический кружок. - М.: Прогресс. 1967. - с.48.), органічного розвитку мови. Інформаційно-пізнавальна і емоційно-оцінна функції українських ЗМІ сприяють урізноманітненню словника сучасної преси, перерозподілу в ньому активної і пасивної лексики, відновленню лексичних засобів вираження.

Активно вживається лексика, яка в СУМі має ремарки «книжне» або «історизм», типу *благодичинець, оприччина, репрезентація*. У мові газет вона набуває нових контекстуальних значень: історизми використовуються не лише для відтворення реалій минулого, а й для оцінки явищ суспільного життя нинішньої доби; відбувається стилістична нейтралізація книжної лексики.

У загальнолітературний вжиток широко входять слова, в яких поєднується книжний і розмовний стилістичний компонент, напр.: *альтернативник, державник, самостійник*.

Через посередництво преси активізується, поновлюється застаріла лексика: *мапа, мистець, потяг, світлина, слухавка*. Ці слова у СУМі мають ремарку «застаріле», проте частотність їх використання в ЗМІ свідчить про відповідні стилістичні зміни.

Розширюється сфера функціонування лексики, яка має в словниках ремарку «рідковживане»; збільшується показник її частотовикористання, напр.: *добродійник, зневажник, спільнота*.

Активно входить у загальнолітературний слововжиток лексика, що в СУМі має ремарку «діалектне»: *взорувати* (у словнику Б.Грінченка тлумачиться як «наслідувати»), *збідований* (виснажений), *перехнябити* (перехилити).

У мові преси зафіксовано значну кількість текстових і авторських новотворів типу *нижчосортний, неділимець, пустодухість*, які відображають

колерит сучасної епохи, а також стильові та стилістичні пошуки творців газетних текстів.

Функціонування іншомовних слів у мові преси пов'язане насамперед із появою нових реалій, явищ, відповідних понять. Запозичена лексика потребує певного осмислення й розуміння, що неможливе без пристосування її до законів і вимог загальнолітературної норми. Зростання лексичного складу сучасної української мови за рахунок етимологічно різнорідних запозичень відбувається як безпосередньо, так і через посередництво інших мов. Це стосується насамперед слів, що мають латинські корені. Вони в своєму значенні здебільшого відходять від дослівних перекладів і виконують термінологічну функцію в галузі економічної сфери суспільного життя, напр.: *депозитарій, опціон, субсидія*. Розширення їхньої семантики пов'язане з урізноманітненням лексичної сполучуваності, використанням нових стильових контекстів.

Мова публіцистичного стилю поповнюється іншомовними словами, основи яких співвідносні з відповідними латинськими словами. Вони утворені за допомогою і питомих українських, і запозичених афіксів: *субсидування, факторинг*. СІС їх не фіксує, а в газетах часто наводяться відповідні тлумачення: «Загалом *факторинг* можна визначити як юридично оформлені взаємини між фінансовим інститутом - фактором і клієнтом, котрий продає товари чи робить послуги покупцеві» (Вечірній Київ, 1991, 22 травня). Відбувається активне входження у мову преси англіцизмів (*маркетинг, офіс, шоу*), запозичень з французької (*гран-прі, сертифікація, синдикат*), німецької (*пакгауз, остарбайтер*) та ін. мов. Певна частина цієї лексики зафіксована у СІС, проте всі вони визначаються як назви явищ, що характеризують життя інших країн. Тепер вони вживаються для позначення реалій нашого життя.

Кількісно значну і впливову групу запозиченої лексики становлять терміни на позначення нових технологій, сучасного оснащення, комп'ютерних та інформаційних обладнань: *аерокосмічний, аудит, ксерокс*. Іншомовні назви характеризують сучасні молодіжні музичні напрямки (*госпел, реп, твіст*), модний одяг (*бермуди, легінси, сафарі*).

Необхідно зауважити, що ніякі штучні регуляції не в змозі зупинити природні тенденції входження іншомовних слів до загальноновживаного словника сучасної української мови. Лише частота вживання, сфера поширення, наявність зв'язку і залежності між способом мовного вираження і позамовною дійсністю та формальна пристосованість до системи національної мови засвідчує нормативність певної мовної одиниці.

Позамовні чинники впливають насамперед на функціонування соціально-оцінної лексики української мови і визначають розширення семантичного

обсягу слів: *свідомість* (національна свідомість, екологічна свідомість, правова свідомість), *простір* (діаспорний простір, інформаційний простір, правовий простір, економічний простір).

Публіцистичний стиль сучасної української мови перебуває під впливом тих процесів, які зумовлені соціально-економічними змінами, масовою комунікацією, системою освіти, різною інтерпретацією явищ природи і суспільного життя, науково-пізнавальними, ідеологічними, естетичними, соціальними чинниками та ін., хоч сила дії їх неоднакова.

Дійсність як система визначень (предметів, властивостей, ознак) і соціальний досвід людей спрямовують мову на відповідну вербальну сегментацію. Недостатність інформативного наповнення мовних одиниць компенсується емоційно-оцінними характеристиками. Зокрема, щодо негативних тенденцій у духовному житті використовуються переважно слова із зниженим оцінним значенням: *манкуртність* (обмеженість, примітивність, замкнутість у собі), *колаборантство* (втрата патріотичних почуттів, національно-духовне падіння). Такі лексеми, як *кордоцентричність* (сердечність, доброта, терпимість, толерантність) та ін. мають позитивно-оцінні характеристики.

Мова газетно-інформаційного стилю швидко реагує на процеси суспільного життя, а багатство її внутрішніх ресурсів дає змогу словесно відобразити широку гаму синонімічних відтінків значення слів на позначення нових реалій позамовного світу. Закономірні процеси відродження української мови, розвиток її літературної форми потребують пошуку нових лексичних засобів, а також відродження мовних знаків як атрибутів культурно-літературної спадщини минулого. При визначенні сутності синонімії слід виходити з передумови паралельного вживання різних за формою слів для позначення того самого змісту. Така неоднорідність плану вираження спрямована на використання синонімічних функцій (заміщення, уточнення, поглиблення характеристики предмета). Виникнення нових і поповнення наявних у мові синонімічних рядів спричинено: 1) активізацією слів, що в сучасних словниках ремаркуються як історизми, застарілі, рідковживані або діалектні; 2) широким використанням розмовної лексики; 3) запозиченням іншомовних слів на позначення понять, які вже мають відповідне словесне вираження; 4) стилістичними пошуками у відтворенні змісту поняття.

Залежно від відтінку значення, тобто від семантичного компонента, що служить основою диференціації слів-синонімів, поділяємо останні на три основні групи: **абсолютні, понятійні (сміслові, ідеографічні) та стилістичні.**

Абсолютні синоніми існують у мові і входять у загальну систему протиставлень за значенням, але відтінок значення таких слів дорівнює нулю. Частіше абсолютні синоніми можуть відрізнятися сферою вживання.

Сучасні тенденції у загальнолітературній нормі позначені особливо активним використанням у мові преси застарілої, розмовної та рідковживаної (за даними сучасних словників) лексики, що і є причиною поширення пар абсолютних синонімів: **відсоток** - *процент*, **довіреність** - *доручення*, **книгозбірня** - *бібліотека*. Проте названі синоніми є абсолютними лише за комунікативними ознаками. Неусталеність таких слів у загальнолітературній мові впливає на відповідне лексико-стилістичне забарвлення.

Пуристичні тенденції, прагнення обмежити вживання іншомовних слів, калькованих виразів тощо пов'язані із стилістичною нейтралізацією лексики, яка у СУМі має ремарки «діалектне» чи «розмовне». Наявна в словниках Б.Грінченка та Г.Голоскевича відповідна лексика активізується в мові ЗМІ, пор.: **наклад** - *тираж*, **правник** - *юрист*. Слово «наклад» у словнику української мови Б.Грінченка має інше значення, пор.: «наклад - издержки, расход, иждивение». Проте на сучасному етапі функціонування української мови, очевидно, під впливом мови західної діаспори, лексема «наклад» актуалізується саме в значенні «тираж». Однак питання про загальнолітературну нормативність цього слова залишається відкритим: адже похідні типу «накладний», «накладна» усталилися в сучасній мові з іншим значенням. Напр., слово «накладний» у СУМі має значення «накладений; прикріплений поверх чого-небудь», а слово «наклад» зафіксоване з ремарками «розмовне» («те саме, що збиток») та «діалектне» («видання, тираж»). Діалектне значення, очевидно, не може повністю заперечити загальноприйнятої літературної норми. Слово «правник» зберігає значення історичне, традиційне, напр., у словнику Б.Грінченка воно тлумачиться як «юрист, правовед». СУМ фіксує це слово з ремаркою «розмовне», проте спостерігається тенденція до його повної нейтралізації і загальностильового поширення. Зафіксовані випадки вживання синонімічних пар типу **збиральник** - *колекціонер*, **наплечник** - *рюкзак*, **насонний** - *снотворний* (ОС - фіксує ще *снодійний*). Синоніми до усталених у мовній практиці лексем (перші слова в наведених парах) мають прозору словотвірну будову, що мотивує значення слова, тобто вони не суперечать законам мовної системи.

Більшість абсолютних синонімів належать до спеціальної або термінологічної лексики і становлять пари слів, одне з яких - інтернаціональне, запозичене, а друге - автохтонне (**консенсус** - *згода* - *одноставність*, **табуїзувати** - *заборонити*, **дайджест** - *огляд*).

Понятійні (сміслові, ідеографічні) синоніми у ЗМІ служать засобом вираження особливостей одного поняття, тобто передають різні додаткові сміслові відтінки: **добродій** - *добродійник* - *доброчинець* - *благочинець*.

Цей синонімічний ряд зафіксовано у словниках Грінченка і Голоскевича. У СУМі виділені слова мають стилістичні ремарки.

Для **стилістичних** синонімів основним є протиставлення за належністю чи вживанням слова у тому чи іншому функціональному стилі. У мові ЗМІ стилістична характеристика слова тісно переплітається з його емоційно-оцінним забарвленням (**знедуховлений - обездуховлений - пустодушний**). Деякі стилістичні синоніми залишаються оказіональними утвореннями, а частина має досить широку сферу використання, а, отже, й потребує лексикографічної кодифікації.

Другий розділ «Функціонування варіантів у газетно-інформаційному стилі» присвячений дослідженню явища варіантності в загальнолітературній нормі. Такі властивості мови, як відкритість і гнучкість, смислове і формальне взаємопроникнення її елементів, неоднозначність способів вираження лексичного та граматичного значення зумовлюють явище варіантності. Остання спричинює еволюцію загальнолітературної норми, забезпечує рухливість мовного узусу. Хронологічно обмежена варіантність слова - це прямий наслідок історичного розвитку, еволюції мови, зміни мовних смаків. Тому варіанти слова маркуються, насамперед, за часовою шкалою («зникає» - «з'являється»), по-друге, з погляду критеріїв норми («нормативні» - «ненормативні») і лише після цього за соціальними та стильовими критеріями.

Варіантність лексичних одиниць - це різні вияви тієї самої сутності, видозміни того самого слова, що за будь-яких модифікацій залишається самим собою. Варіантні форми лексеми різняться або фонемним складом (**фонематичні** варіанти), або формотворчими афіксами (**морфологічні** варіанти).

Фонематична варіантність поширена у словах і власне українських, і запозичених. Досліджуваний матеріал показує, що варіантні різновиди питомої української лексики активізуються в зв'язку з залученням до літературної мови розмовних, діалектних та рідковживаних форм слів, які часто зберігають фонемний склад староукраїнської мовної системи. Тут спостерігаються відмінності у складі голосних фонем (*народ - нарід, антитворення - антитворіння*).

Як варіанти функціонують префіксальні слова, в яких виражений голосною фонемою префікс виявляє тенденцію до заміни префіксом-приголосною. Такі варіантні форми, очевидно, спричинені наявністю в мові різних структур у вираженні того самого значення. Залишається відкритим питання їх послідовної кодифікації, пор.: *опечалений* (СУМ визначає як нормативну форму) - *спечалений* (СУМ не фіксує), *обіднюватися* (у СУМі - відсутнє) і *збіднюватися* (нормативний варіант).

Досить відчутно впливає на активізацію фонематичних варіантів мова діаспори, що характеризується мовною традицією, засвідченою в правописі 1929 року, в словниках 30-х рр. ХХ ст. та ін. Як показує обстежений матеріал, газетно-публіцистичний стиль засвідчує правописне розрізнення формальної фрикативної фонемі [г] і задньоязикової [г']. 90-ті роки відчутно відбивають тенденцію входження другої в загальнолітературний слововжиток, напр.: *гвалт - ġвалт, грати - ġрати, ґрунт - ġрунт* та ін.

Причини фонематичної модифікації запозичених слів наступні: явище багатоконтактності (тобто можливість запозичення через посередництво іншої мови і пряме, безпосереднє запозичення), вплив орфографічного написання іншомовного слова, аналогічний вплив структурно однорідних варіантних рядів, недостатнє засвоєння і неоднозначне сприйняття запозичень.

Варіантність у написанні деяких іншомовних слів пояснюється тим, що вони, як правило, потрапляли до нашої мови з російських перекладів. Коли згідно з російським правописом маємо: «Хемінгуей», «хинди» (українські відповідники *Хемінґуей, хінді*), то українською орфографією 1929 року і за тенденцією в сучасній мовній практиці спостерігаємо *Гемінґуей, Гемінґвей, гінді*.

Неоднозначне вираження латинського слова «inauguro» (посвячую) спричинює варіантне функціонування його похідних в українській мові: *інаугурація - інавгурація* (урочиста церемонія введення на посаду глави держави); *інаугураційний - інавгураційний*. СІС фіксує обидва варіанти, ОС кодифікує другий варіант за фонетичними законами української мови.

Мова газет засвідчує появу варіантних форм у запозичених словах - власних назвах (*Сирія - Сірія, Лівія - Лівія, Чикаго - Чікаго*). Їх варіантне функціонування можна пояснити несприйняттям правил, закріплених правописом 1990 року та його пізніших видань. ОС фіксує варіант з [й]. Старі форми ще не вийшли з ужитку, проте помітна тенденція збільшення частоти використання других.

Обстежений матеріал показує, що варіантні **морфологічні** варіанти слів виникають за рахунок широкого використання внутрішніх мовних ресурсів (синонімічних афіксів, розмовних, діалектних, архаїчних засобів формального вираження) і залучення іншомовного потенціалу словотворчих і формотворчих афіксів.

Морфологічні варіанти слова можуть стосуватися модифікаційних змін кореня, кореня і суфікса, наявності чи відсутності словотвірних афіксів (префікса, суфікса) та їх синонімічної заміни.

Найбільш поширені в мові преси суфіксальні варіанти, що пояснюється наявністю в мові великої кількості синонімічних суфіксів. Суфіксальні **іменники**

співвідносяться переважно з мотиваційними основами дієслова, іменника і прикметника. Продуктивні в українській мові іменники з суфіксом **-ник-** (**-льник-**, **-івник-**) у мові преси часто замінюються варіантними формами з суфіксами **-увач-**, **-ист-**, **-ець-**, **-ун-** (*виготівник - виготувач, солідарник - солідарист, доброзичник - доброзичливець, змагальник - змагун*). Другі варіантні форми є відносно новими і тому не мають такого частототривання, як іменники з суфіксом **-ник-**, проте вони органічно входять в систему української мови. Про це свідчить їх загально регіональне поширення в мові газетно-інформаційного стилю.

Серед віддієслівних іменників поширені варіантні форми з суфіксами **-льник-/ник-**, **-увальник-/івник-**: *зневажальник - зневажник, страхувальник - страхівник*. СУМ тільки перші форми фіксує як нормативні.

Серед варіантів іменникових суфіксальних іменників відзначаємо утворення з формантами **-ник-/щик-**, **-овик-/очник-**, **-ар-/альник-**, **-ець-/іст-** (*лікар - лікувальник, кранівщик - кранівник, риночник - ринковик, упівець* (від УПА - Українська повстанська армія) - *упіст*). Поширюються варіантні утворення іменників із суфіксом **-ець-**: *спортовець, цирковець* (СУМ подає форми *спортсмен, циркач*), що відповідають словотвірним законам системи української мови, проте питання їх кодифікації залишається відкритим. Як варіанти виступають іменники *митець - мистець* (СУМ подає як застарілу форму) - *мисткиня* (пор. польське *mistrzyni*). Аргументом уживаності форми *мистець* є її словотвірна співвіднесеність з іменником *мистецтво*. У досліджуваних джерелах спостерігається тенденція до паралельного вживання обох варіантів.

Субстантивовані прикметники типу *нападаючий, віруючий* у мові газетно-інформаційного стилю часто замінюються варіантними іменниковими формами: *нападник, вірник*. Тенденцію до загального поширення виявляють другі, які, очевидно, згодом витіснять відповідні прикметникові форми на **-ючий**.

Словотвірні варіанти прикметників характеризуються активізацією форм, утворених за моделлю польської мови: *провокаційний - провокативний* (пор. пол. «*provokacyjny*»); очевидно, за аналогією вживаються форми типу *пропагандистський - пропагандивний* та ін.

У межах морфологічної варіантності особливе місце з нормативного погляду займають варіанти, які розрізняються граматичним родом, тобто **родові** варіанти. Іменники чоловічого роду варіюються з формами жіночого роду внаслідок активізації пасивної лексики, яка мала варіантні родові форми (*божник - божниця*) та переосмислення явищ дійсності й пошуку нових форм оцінного вираження (*режим - режимність*).

Пуристичні тенденції спричинюються до уникнення подібних з російською мовою формальних засобів вираження: замість *доставка* вживається *доставлення*. Хоча кодификованою формою був варіант жіночого роду, форма середнього роду, виявляючи органічніші зв'язки з системою української мови, виступає як зразок, рекомендація сучасної літературної норми.

Обстежений матеріал показує, що більшість варіантів співіснують не диференціюючись, проте можна передбачити, що згодом вони будуть семантично та стилістично розподібноватися або один із них зникатиме як надлишковий. Це природний рух і розвиток мови.

У **третьому розділі** «Тенденції сучасного словотвору в ЗМІ» аналізуються тенденції динаміки лексичної норми сучасної української мови на тлі словотвірних процесів **іменника, дієслова, прикметника і прислівника**.

Найбільшу частину новоутвореної лексики в мові газетно-інформаційного стилю становлять **іменники**, оскільки саме вони виконують функцію називання нових реалій дійсності і відповідних понять. Іменники, утворені за допомогою тих самих афіксів, можуть виконувати функції суб'єкта, об'єкта, називати суспільно-політичні явища тощо. Це дає підстави виділити серед мовних дериватів назви суб'єкта дії, суспільно-політичних понять, об'єкта дії та абстрактних понять.

Серед назв суб'єкта дії активізується словотвір іменників із суфіксом **-ник-**: *доповідник, розбудовник, соборник*. Словотвірні можливості суфікса **-ник-** ширші порівняно з суфіксом **-ач-**, вони не мають формальних обмежень, чому сприяє наявність варіанта **-льник-**: *лікувальник, торгівельник*. Ширшою є і дериваційна база віддієслівних іменників із суфіксом **-ник-**: вони утворюються як від дієслів недоконаного виду, так і від перфективованих і неперфіксальних дієслів, структурно-граматичні особливості яких унеможливають використання суфікса **-ач**.

Структури найменувань осіб за родом занять з суфіксами **-ник-**, **-щик-** перебувають у відношеннях взаємозаміщення, проте перша форма більш властива українській мові. Друга є характерною ознакою творення імен - назв осіб за родом занять у російській мові, де необхідною ланкою цього процесу є наявність іменників з нульовим суфіксом або суфіксом **-к-**. За аналогією до російської мови відбувалося й відповідне словотворення в українській мові. Сучасна газетно-інформаційна мова засвідчує активізацію слів з українським суфіксом **-ник-**: *електронник, комп'ютерник*.

Значного поширення набули іменники з суфіксом **-ец'** - назви осіб із семою істоти, що входить у клас об'єктів, є одним з його компонентів - учасників, членів, носіїв суспільних чи політичних ідей: *діаспорець, спілчанець, чорнобилець*.

Специфічність словотвірного значення девербативів - назв суспільно-політичних понять з формантами **-ація, -ізація** забезпечує їм високу активність у сучасному словотворенні. Екстралінгвальний чинник активізації зазначеного словотвірного типу слід вбачати в глобальності та масштабній поширеності сучасних суспільних процесів і явищ та адекватній передачі їх похідними з суфіксами: **-ація** (*конвертація, сертифікація*), **-ізація/-изація** - цей формант, порівняно з першим, простежується у рядові похідних із ширшим колом семантичних відтінків: *екологізація, мафіїзація*. Особливістю новотворення іменників аналізованого типу є деривація їх у мові здебільшого без опори на дієслова з суфіксом **-ізува-/-изува-**, з якими ці іменники структурно і семантично співвідносяться. Черезступінчасте творення девербативів із суфіксом **-ізація/-изація** на ґрунті іменникової мотивації (*інформатизація, собакізація*) підтримується характером вираження дії, яка, як правило, відбувається безвідносно до діяча.

Тенденція до зростання загальної кількості віддієслівних іменників - назв дії вплинула на активізацію словотвірних типів з формантами **-ація, -ізація/-изація** у мові преси всіх регіонів України, зумовила процес перерозкладу мотиваційних відношень: під впливом аналогії у словотвірному ланцюжку «іменник - прикметник - відіменне дієслово - віддієслівний іменник (назва опредметненої дії)» спостерігається пропущення ступеня деривації дієслова і творення іменників - назв дії безпосередньо від мотивуючих імен. На рівні діакронії це засвідчує наявність мотиваційних відношень «іменник, прикметник - іменник з процесуальним значенням», що є фактом об'єднання в одному словотвірному акті лексичної і синтаксичної деривації, тобто процесом вербалізації і одночасної транскатегоризації назв дії до класу іменників. Аналізоване явище відбувається під впливом структури девербативів - назв дії, які відзначаються в сучасній українській мові високою частотністю. Активне творення і функціонування іменників - назв абстрагованої дії є характерною ознакою інтелектуалізації мови, впливу на загальнолітературну мову наукового стилю. Тяжіння до іменникового оформлення процесуальності відбувається і на синтаксичному рівні: субстантивне оформлення назв дії і процесу розширює синтаксичні функції новотворів, які в іменника більш різноманітні, ніж у дієслова.

У сучасній мовній практиці помітно зросла кількість абстрактних іменників із суфіксом **-ість**: *ведучість, українськість, християнськість*. На зростання регулярності цього типу впливає ознака якості, яку він вносить у семантему похідних навіть за відсутності цієї ознаки у відносному прикметникові, що мотивує новотвір. Висока емпірична продуктивність словотвірного типу з суфіксом **-ість** зумовлена також його загальностильовим призначенням,

відсутністю оцінного відтінку у значенні (пор.: *злободенність* - *злободенщина*). Універсальність регулярного форманта **-ість** у поєднанні з генетично різнотипними основами звужує словотвірні можливості запозичених формантів, зумовлює спеціалізацію їх щодо вираження вужчих значень.

Для новотворів досліджуваного періоду характерна висока активність іменникового префіксального способу словотворення, що є проявом аглютинативності в сучасній українській мові. Найвищий ступінь продуктивності серед іменників виявляють ті функціонально-семантичні групи префіксів, які відповідають сучасним потребам різноманітної комунікації: префікси із значенням заперечення, протиставлення, протидії (**анти-**, **не-**: *антидержавник*, *нетрадиційник*); префікси із значенням неістинності, несправжності (**лже-**, **псевдо-**: *лжеучасник*, *псевдобанкрутство*); префікси із значенням повернення, відновлення (**нео-**, **пост-**: *неонаціоналізм*, *постпутчизм*); префікси із значенням найвищого ступеня інтенсивності (**супер-**, **екстра-**, **суб-**: *суперетнос*, *субкультура*, *екстрапсихологія*).

Намагання активізувати питомі українські словотвірні форманти простежується у **прикметниковому** словотворенні, зокрема в повному згасанні продуктивності слів, утворених за допомогою суфіксів **-уч-**, **-ач-** та поширення форм з афіксом **-альн:** *маніфестальний*, *суїцидальний*.

У словотворенні **дієслів** спостерігається загальна тенденція нейтралізації певних книжних словотвірних засобів, зокрема іншомовного суфікса **-ізува/-изува** (*суверенізувати*, *комп'ютеризувати*), що пов'язано з їх загальностильовим використанням, а, отже, і з набуттям нормативного статусу.

Загальні мовні процеси спрощення мовних засобів вираження є причиною: 1) творення іменникових і прикметникових абревіатур (*ПДВУ* - *Партія демократичного відродження України*, *ГУЛАГ* - *гулагівський*); 2) творення часткових скорочень за такими моделями: *етнобізнес*, *укрінформ*); 3) згортання словосполучень у складні назви (*чужовір*, *українолюбець*, *націотворчий*); 4) активізації іменників із формантами **у-** + **-ення** (*узалежнення*, *унеможливлення*), дієслів з **у-** + **-ува** (*убезпечувати*, *удержавлювати*, *узасаднювати*, *уреальнювати*), що виникли на основі компонування дієслівних словосполучень.

Переорієнтація мовних смаків і уподобань часто призводить до негативних наслідків: засмічення мови кальками з інших мов, напр., англіцизмами (*мас-медіа*, *шоптур*); утворення слів штучним шляхом, напр., із суфіксом **-ощі** (*здібнощі*, *складнощі*).

Активні процеси в **прислівниковому** словотворенні відбивають традиції української деривації: *загальнониково*, *молодцювато*, *п'ятижало*.

Спостереження над словником сучасного газетно-публіцистичного стилю, репрезентованого виданнями з різних регіонів України, здійснений аналіз лексико-семантичних та словотвірних процесів у мові сучасних ЗМІ дає підстави зробити такі загальні висновки:

1. Літературна норма реалізується в мові досить динамічно і варіативно. Це є наслідком дії екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників.

Динамічний характер мовної норми визначається, зокрема, безперервною зміною мовних смаків і оцінок, які не завжди збігаються з реальним мовним узусом, а також із кодифікованими правилами слововживання.

2. В основі регіонального функціонування лексичних одиниць лежать закони цілісної історично сформованої системи української літературної мови.

3. Особливо помітним явищем у загальнолітературній нормі сучасної української мови є варіантність лексичних одиниць. Виникнення нових варіантних рядів є наслідком дії як зовнішніх причин - залучення у загальнолітературний вжиток діалектних форм, контактів української мови з іншими мовами (запозичення того самого слова безпосередньо і через посередництво інших мов), так і внутрішніх - дією фактору аналогії, багатоманітністю структурних потенцій мовної системи та пошуком нових форм словесного вираження. На сучасному етапі функціонування української мови варіанти лексичних одиниць співіснують не диференціюючись, проте можна передбачити, що деякі з них згодом зникатимуть, як надлишкові виразові засоби.

4. Загальномовна тенденція пошуку нових форм словесного вираження і потреба називання нових денотатів дійсності та формування понять про них лежить в основі сучасних процесів українського словотворення, що наочню відображається у намаганні активізувати питомі українські словотвірні форманти, у зростанні продуктивності іншомовних засобів словотворення, у тенденції до нейтралізації книжних словотвірних моделей, у дії мовного закону спрощення словесних засобів вираження.

5. Тенденції динаміки загальнолітературної норми охоплюють тематичні групи лексики на позначення усіх сфер життя суспільства. Показово, що вони виявляються протягом відносно короткого періоду (1991-1997 рр.), що зумовлено насамперед екстралінгвальними чинниками.

Основні положення дисертації викладено у публікаціях:

1. Оцінно-інформативне значення лексичних новотворів (на матеріалі преси 90-х років ХХ ст.) // Матеріали п'ятої наукової конференції «Мова і культура». - Том 3. - Київ: Інститут міжнародних відносин Київського ун-ту ім. Т.Шевченка, Інститут української мови НАН України. - 1997. - С.104-112.
2. Формування мовних смаків у засобах масової інформації (на матеріалі української преси 90-х років ХХ ст.) // Матеріали звітної наукової конференції 31 жовтня - 1 листопада 1996 р. «Післядипломна освіта педагогічних кадрів: проблеми розвитку». - Київ: Український інститут підвищення кваліфікації керівних кадрів освіти. - 1997. - С. 284-287.
3. Мовні смаки і сучасні тенденції у загальнолітературній нормі (на матеріалі газет 90-х років) // Культура слова. - Вип. 51. - К.: Наукова думка, 1997. - С. 45-53.
4. Функціонування варіантів у засобах масової інформації (на матеріалі газет 90-х рр.) // Мовознавство. - № 6. - К.: Наукова думка, 1997. - С. 43-51.
5. Мова як засіб формування масової культури //Тези доповідей та повідомлень міжвузівської науково-теоретичної конференції 15-16 травня 1996 року «Тенденції розвитку української літератури та літературної критики нових часів». - Харків: Харківський держ. Університет. - 1996. - С.103-104.

Коць Т.А. Функціональний аспект лексичної норми в засобах масової інформації (на матеріалі газет 90-х років ХХ ст.) Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01. - українська мова. Інститут української мови НАН України. - Київ, 1997.

У дисертаційному дослідженні аналізуються лексико-семантичні та словотвірні процеси в мові засобів масової інформації у зв'язку з тенденціями динаміки загальнолітературної норми. Особливу увагу звернено на функціонування фонетичних і морфологічних варіантів, узагальнено основні напрямки лексичних змін, зокрема взаємодії власне української і запозиченої лексики.

На основі зіставно-порівняльного аналізу даних історичної та сучасної лексикографії і функціональних особливостей нейтральних та стилістично маркованих слів простежуються зміни в нормативному статусі лексичних одиниць, визначаються загальні принципи їх кодифікації.

Ключові слова: мова засобів масової інформації, лексична норма, кодифікація, мовний смак, запозичена і власне українська лексика, варіантність, синонімія, словотвірні тенденції.

Коць Т.А. Функціональний аспект лексическої норми в засобах масової інформації (на матеріалі газет 90-х років ХХ століття). Рукопис.

Дисертація на соискание учёной степени кандидата філологічних наук, по спеціальності 10.02.01. - український мовний. Інститут української мови НАН України. - Київ, 1997.

В дисертаційному дослідженні здійснено аналіз лексико-семантичних і словообразовательних процесів в мові засобів масової інформації в зв'язі з тенденціями динаміки общелітературної норми. Особливе увагу звертається на функціонування фонетичних і морфологічних варіантів, на основні тенденції лексических змін, в тому числі взаємодія ісконної і запозиченої лексики. На основі порівняльного аналізу даних історичної і сучасної лексикографії, а також функціональних особливостей нейтральних і стилістично маркованих слів зроблено висновки про нормативність лексических одиниць, визначено загальні принципи їх кодифікації.

Ключові слова: мовний засобів масової інформації, лексическа норма, кодифікація, мовний смак, запозичена і ісконно українська лексика, варіантність, синонімія, словообразовательні тенденції.

Kots' T.A. Functional aspect of lexical norm in mass media (based on the newspaper materials of the 1990 s).

Dissertation for Candidate's degree in Philology with Major 10.02.01. (the Ukrainian language). Ukrainian Language Institute, National Academy of Sciences, Kyiv, 1997.

The dissertation presents an analysis of lexical, semantic and word-formative processes in mass media language in accordance with the tendencies of the literary norm dynamics. Special attention is paid to the functioning of phonetic and morphological variants. The main trends of lexical changes, and the interaction of originally Ukrainian and borrowed vocabulary in particular, have been generalised. The juxtaposition and comparative data analysis in historical and contemporary lexicography, and the analysis of functional peculiarities of neutral and stylistically marked words show the changes in the normative status of lexical units and determine the general principles of their codification.

Key words: mass media language, lexical norm, codification, language feeling, borrowed and originally Ukrainian vocabulary, variation, synonyms, word-formative tendencies.

Sheef

Підписано до друку 24.12.97р. Формат 60x90/16.
Ум. друк. арк.1.0, Обл.-вид. арк. 0,8.
Наклад 100. Зам. 342.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86

432226

AB 39.522